

Abdülhak Hamid'in Ermeni Meselesi ve Londra Sefiri Rüstem Paşa Hakkındaki Tezkiresi

Abdülhak Hamid's Tezkire About Armenian Question and London Ambassador Rüstem Pasha

Dr. Özay YILDIRIM¹

¹ Bağımsız araştırmacı, Türkiye.
ozaykochanoglu69@gmail.com
Sorumlu Yazar-Corresponding Author

ÖZET

Türk Edebiyatının önemli isimlerinden birisi olan Abdülhak Hamid şairlik kariyerinin yanında Osmanlı Devleti'nde çeşitli diplomatik görevlerde bulunmuştur. Abdülhak Hamid Osmanlı Devleti'nin Londra Sefarethanesi'nde değişik dönemlerde başkatiplik, sefir muavinliği ve müsteşarlık gibi memurluklara atanmıştır. Abdülhak Hamid'in sefir muavinliği görevine getirilmesi Londra Sefir-i Kebiri Rüstem Paşa tarafından hoş karşılanmamıştır. Rüstem Paşa İstanbul'a Abdülhak Hamid'in bu göreve getirilişini eleştiren ve bu arada Abdülhak Hamid'in işe yaramaz biri olduğunu içeren bir yazı göndermiştir. Rüstem Paşa'nın bu şikayetlerinin üzerinden çok geçmeden Abdülhak Hamid görevinden azledilerek İstanbul'a çağırılmıştır. Her ne kadar görevden alınışında yönetim karşıtlarını himaye etmesi resmî gerekçe olarak gösterilse de Hamid bu gerekçeyi asılsız bularak azledilmesinin arkasında Rüstem Paşa'nın olduğunu düşünmüştür. Bunun üzerine kendini savunmak ve Rüstem Paşa'ya karşılık vermek amacıyla bir tezkire kaleme almıştır. Bu tezkirede Ermeni meselesinde İngiliz Hükümeti ve matbuatının politikası karşısında Osmanlı Devleti'nin alması gereken siyasi tedbirlere değinirken, Londra Sefiri Rüstem Paşa hakkında da görevini layığıyla yerine getirmediğine ve diğer bazı davranış ve tutumlarına dair çeşitli ithamlarda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Abdülhak Hamid Tarhan, Rüstem Mariani Paşa, Osmanlı Devleti Londra Sefarethanesi, Tezkire

ABSTRACT

Abdülhak Hâmîd, one of the important names of Turkish Literature, served in various diplomatic positions in the Ottoman Empire in addition to his career as a poet. Abdülhak Hamid was appointed to civil servant positions such as chief secretary, assistant ambassador and undersecretary in the London Embassy of the Ottoman Empire at different periods. Abdülhak Hamid's appointment as deputy ambassador was not welcomed by London Chief Ambassador Rüstem Pasha. Rüstem Pasha sent a letter to Istanbul criticizing Abdülhak Hamid's appointment to this position and stating that Abdülhak Hamid was useless. Not long after Rüstem Pasha's complaints, Abdülhak Hamid was dismissed from his post and summoned to Istanbul. Although the official reason for his dismissal was that he protected the opponents of the administration, Hamid found this reason baseless and thought that Rüstem Pasha was behind his dismissal. Thereupon, he wrote a tezkire to defend himself and respond to Rüstem Pasha. In this tezkire, while he touched upon the political measures that the Ottoman Empire should take against the policy of the British Government and its press on the Armenian issue, he also made various accusations about the London Ambassador Rüstem Pasha, regarding his not fulfilling his duty properly and some of his other behaviors and attitudes.

Keywords: Abdülhak Hamid Tarhan, Rüstem Mariani Pasha, London Embassy of Ottoman Empire, Tezkire

Cite this article; Yıldırım, Ö. (2025).

"Abdülhak Hamid'in Ermeni Meselesi ve Londra Sefiri Rüstem Paşa Hakkındaki Tezkiresi". ETÜT Dergisi (10), ss. 56-68.

<https://doi.org/10.52003/etutdergisi.1647071>

071

Giriş

Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden olan Abdülhak Hamid, şairlik kariyerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde çeşitli diplomatik görevlerde bulunmuştur. 1876 yılında Paris Büyükelçiliği'nde ikinci kâtip olarak göreve başlamış, ardından 1880'de Berlin Elçiliği'ne kâtip olarak atanmıştır. 1883 yılında Bombay Şehbenderliği görevine getirilen Hamid, 1885'te Londra Sefareti'nde başkâtiplik yapmıştır. Londra'da bulunduğu süre içerisinde kaleme aldığı "*Zeyneb*" ve "*Finten*" isimli piyeslerini İstanbul'da yayımlatmak istemesi sakıncalı bulunmuş ve bu durum onun Londra'daki görevinden alınmasına neden olmuştur. Ancak bazı nüfuz sahibi dostlarının araya girmesi ve yeni eserler yazmaması koşuluyla affedilerek rütbesi yükseltilmiş ve Londra Sefareti'nde ikinci müsteşarlık görevine atanmıştır. 1895 yılında görevi bu kez Lahey'e nakledilmiş, 1897'de ise tekrar Londra Sefareti'nde ikinci müsteşarlık görevine getirilmiştir. Son olarak 1906 yılında Brüksel Sefareti'ne atanmış ve 1912'de diplomatik kariyeri sona ermiştir. İstanbul'a döndükten sonra, 1914 yılında Meclis-i Âyan üyeliğine seçilmiş ve bu görevini 1918'de meclisin feshedilmesine kadar sürdürmüştür. Mütareke yıllarında Viyana'da ikâmet eden Hamid, Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından Türkiye'ye dönmüş ve kendisine "Hidemât-ı Vataniyye" tertibinden maaş bağlanarak Maçka Palas'ta ikâmeti için bir daire tahsis edilmiştir. 1928 yılında İstanbul milletvekili olarak seçilen Abdülhak Hamid, 13 Nisan 1937'de vefat edene kadar bu görevini sürdürmüştür (Enginün, 1988: 207).

Abdülhak Hamid'in Londra Sefareti'ndeki görevi, Ermeni meselesinin uluslararası alanda yoğun biçimde tartışıldığı bir döneme denk gelmiştir. Özellikle 1894 yılında gerçekleşen Sason İsyanı sonrasında, İngiliz basını aracılığıyla İngiliz hükümeti ve kamuoyu, Ermeni toplumunu mağdur olarak konumlandırmış ve Osmanlı yönetimine karşı eleştirel bir tutum benimsemiştir (Karayumak, 2007: 171). Benzer şekilde, Avrupa ve Amerika'daki kamuoyu da bu dönemde Osmanlı yönetimini hedef alan çeşitli propaganda faaliyetlerinin etkisi altında kalmıştır. Bu süreçte özellikle İngiliz ve Amerikan basını¹ ile bunlara asılsız iddialarla kaynaklık eden misyonerler² uluslararası alginın şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır (McCarthy, 2001: 474-483).

Halbuki Sason'da yaşanan olaylar başta *Taşnaksutyun* ve *Hınçak* olmak üzere Ermeni komitelerince düzenlenen planlı bir isyan hareketiydi. Bu örgütlerin bölgedeki Ermenilerden toplayıp silahlandığı 3000 kişilik bir çete bölgede yaşayan Delican, Faninar, Bekiran ve Bedika isimli Kürt aşiretlerine saldırmış, köylere baskınlar yaparak Müslüman halk üzerinde katliam ve yağma hareketlerine girişmiş ve kadınlara tecavüz etmişlerdir (Eser, 2015: 134). Osmanlı kuvvetleri bu isyan hareketini bastırınca da komiteciler "masum Ermenilerin katledildiği" yaygarasını basın yoluyla Batı kamuoyuna yaymaya başlamışlardır. Tašnaksutyun liderlerine göre isyanın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin bu isyanı askerî güç kullanarak bastırmasıyla birlikte büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale edeceği ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması için Osmanlı hükümetine baskı yapılacağı öngörülmüştü. Ermeni komiteleri Anadolu'nun farklı şehir ve kazalarında aynı maksatla benzer ayaklanmalar düzenleyerek Osmanlı yönetimini zor durumda bırakmayı amaçlamışlardı. Osmanlı güvenlik kuvvetleri bu isyanları bastırdıktan sonra, özellikle İngiltere ve Amerika'daki basın organlarında Osmanlı Devleti ve İslam dini aleyhine yoğun bir propaganda yürütülmüştür. Bu yayınlarda Osmanlı yönetimi suçlanarak ağır ithamlarda bulunulmuş, ancak isyanın Ermeni komiteleri tarafından çıkarıldığı ve Osmanlı halkı ile askerine yönelik saldırılar kamuoyunda yeterince gündeme getirilmemiştir (Birecikli, 2016: 138-139). Üstelik Sason'da yaşananları araştırmak üzere oluşturulup bölgeye

¹ *Times*, *Daily Telegraph*, *Daily News* ve *Daily Chronicle* gibi İngiliz gazetelerinde Sason'daki gelişmelere dair gerçeklerle örtüşmeyen iddialara yer verilmiştir (BOA, Y.A.HUS. 323/52:3). Özellikle *Daily Telegraph*, *Fortnightly Review* ve *Daily News* gibi yayın organlarında, olaylara ilişkin efsaneler ve söylentiler dolaşıma sokulmuştur (Norman, 1993: 63). Ayrıca misyonerlerce uydurulmuş sahte mektuplar ABD'de yayın yapan *Boston Journal*, *Christian Herald*, *Congregationalist*, *Evangelist*, *Evening Mail and Express*, *Missionary Herald*, *New York Times*, *Star*, *Times*, *Sun*, *Tribune* ve *World* gibi gazetelerde isimsiz olarak yayınlanıyordu (BOA, HR. SYS. 55/1).

² Ermeni meselesinde Türkler aleyhine propaganda yapan misyonerlerin başında Amerikalı Frederick Davis Greene gelmektedir. Greene, Ermeni katliamı iddiasını desteklemek amacıyla, olayların şahidi olduklarını ileri süren kişilerin mektuplarını yayımlamış ancak bu mektupların bazı Amerikalı misyonerler tarafından kaleme alındığını belirtmesine rağmen bu kimselerin isimlerini belirtmemiştir. ABD'de Greene'in görüşlerini destekleyen birçok kitap yayımlanmış ve bu yayınlar Osmanlı Devleti'ne yönelik uluslararası kamuoyunda olumsuz bir algı oluşturmuştur. Özellikle İngiliz hükümeti, Sason olayları ve Greene'in bu konudaki iddiaları doğrultusunda Ermeni meselesine daha fazla müdahil olmuştur (Birecikli, 2016: 152-153).

gönderilen Uluslararası Tahkik Komisyonu sunduğu raporda bu olayları bir Ermeni isyanı olarak nitelemiş ve Ermenilerin pek de masum olmadığını ortaya koymuştur (Küçük, 1986: 113). Buna rağmen Ermenilerin Türkler aleyhindeki kara propagandası Ermeni komiteleri ve Batılı misyonerlerin beslediği Batı basınının yönlendirmesine kapılan Batı kamuoyu ve bazı siyasetçileri nezdinde rağbet görmeye devam etmiştir. Şüphesiz bunda bazı siyasi emellerin yanında dinî taassubun etkisinin olduğu da yadsınamaz.

Ermeni komiteleri yurtdışında da çeşitli propaganda faaliyetlerinde bulunarak özellikle büyük devletlerin desteklerini sağlamaya çalışıyorlardı. Londra bu dönemde Ermeni komitelerinin yurtdışında propaganda faaliyetlerinde bulunduğu en önemli merkezlerden birisi olarak ön plana çıkmaktaydı. Anadolu'da gerçekleşen isyanların büyük bir kısmı, Londra'daki "İngiliz Ermeni Cemiyeti" tarafından organize edilmekteydi (Karacakaya, 2001: 35). Kısa bir süre içinde bu cemiyet, İngiliz hükûmetine mensup bazı siyasetçilerin desteğini kazandı.³ İngiliz dış politikası, bu dönemde Türkleri Ruslar karşısında destekleme stratejisinden vazgeçmişti. Ruslar Doğu Anadolu'nun işgalini kolaylaştırmak adına Ermenileri bir araç olarak kullanmayı planlarken, İngilizler Ermenilere destek verip kendi taraflarına çekerek Rusya'nın güneye doğru genişlemesine engel olabilecek bir tampon bölge oluşturmayı hedeflemişlerdi.

Bu siyasi çekişme ortamında Londra en belirleyici merkezlerden biriydi ve Londra basını İngiliz politikasına yön verme konusunda etkili bir rol üstlenmekteydi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi olarak Rüstem Paşa görev yapmaktaydı. İtalyan asıllı bir Levanten olan Rüstem Mariani Paşa, Osmanlı diplomasi tarihinde önemli bir figürdür. XIX. yüzyılda Osmanlılık siyaseti bürokrasi içinde uygulanmaya çalışılırken, öncelikli olarak gayrimüslim tebaadan bilgi ve becerisinin yanında, kendisine itimat edilenlere görev verildi. Rüstem Paşa da bu örneklerden biriydi. 1810 yılında Floransa'da doğan Mariani Bey, Osmanlı Devleti'nin Roma Büyükelçiliği'nde bir görev alarak diplomatik kariyerine başlamış ve büyükelçinin himayesinde Osmanlı vatandaşlığına geçmiştir. Osmanlı Hariciye Nazareti'ndeki kariyerinde hızla yükselmiş, çeşitli bakanlıklarda tercüman ve sekreter olarak görev yapmıştır. Daha sonra Floransa ve Roma'da Osmanlı Devleti'nin tam yetkili temsilcisi olarak atanmış, ardından Sankt-Peterburg'da Rus İmparatorluğu nezdinde büyükelçilik görevini üstlenmiştir. 1873 yılında Padişah fermanı ile vezirliğe terfi eden Rüstem Paşa, on yıl boyunca Cebel-i Lübnan Sancağı'nın mutasarrıfı olarak görev yapmıştır. Rüstem Paşa son olarak Londra Büyükelçiliği görevine, bu görevi yaklaşık 34 yıl boyunca sürdüren Musurus Paşa'nın yerine 1885 yılında atanmış ve 1895 yılında vefatına kadar bu görevde bulunmuştur (Akpınar, 2021: 388-394).

Rüstem Paşa Londra'daki büyükelçilik görevinde Ermeni meselesi ile yoğun bir şekilde ilgilenmiş ve özellikle İngiliz Başbakanı Gladstone'u Ermeni meselesine müdahil olmaması konusunda ikna etmek için büyük çaba göstermiştir. Hatta bu gayretlerinden dolayı Padişah'ın taltif ve takdirine şâyân olmuştur (Akpınar, 2021: 409; BOA, Y.PRK.EŞA. 17/80). Ayrıca Osmanlı Devleti aleyhinde Londra'da yayın yapan Ermeni ve İngiliz basınının zararlı yayınlarını engellemeye çalışmıştır.⁴ Ancak İngiliz Başbakanı Gladstone, Ermeni meselesine herhangi bir şekilde müdahil olmayacağına dair Rüstem Paşa'ya daha önce söz vermesine rağmen, bu sözünde

³ Sason katliamcılarının elebaşı Hamparsun Boyacıyan'ın 23 Ağustos 1894'te tutuklanması üzerine I.Sason İsyanı son bulmuştur. Mahkemede Boyacıyan'ın "Londra Fesad Cemiyeti"nin bir görevlisi olduğu ve onun emriyle hareket ettiği ortaya çıkarılarak neticede idamına hükmedilmiş, ancak Avrupalı devletlerin araya girmesiyle cezası Trablusgarp'ta ömür boyu hapis cezasına çevrilmiştir (Doğan, 2000: 29-30). Ayrıca Mihran Damadyan adlı komitacı sorgusunda, Londra'daki Ermeni cemiyetinin İngiliz Başbakan Gladstone ile İngiliz devlet adamı James Bryce'in himayesinde olduğunu söylemiştir (Birecikli, 2016: 163).

⁴ Örneğin Rüstem Paşa Londra'daki sefirlik görevine başladığı dönemde Peşte'de yayınlanan *Ejirtis* ve Londra'da yayınlanan *Saint James Budget* isimli gazetelerin Osmanlı Devleti aleyhinde yayınlar yaptıklarından dolayı ülkeye girişini yasaklatmıştır. 1887 yılında yine aynı gerekçeyle *Daily Telegraph* gazetesinin sahibi, Sefaret tarafından uyarılmış ve aleyhte yazı yazmayacaklarına dair söz alınmıştır. Ancak Rüstem Paşa'nın Osmanlı Devleti aleyhine çıkan zararlı yayınlar hakkında İngiliz hükûmetine yaptığı bazı müracaatları sonuçsuz kalmıştır. Dönemin İngiliz Başbakanı Lord Salisbury ülkesindeki basın özgürlüğünü bahane ederek Rüstem Paşa'ya bu konudaki girişimlerinde olumsuz yanıt vermiştir. Rüstem Paşa 1888 yılında Londra'da neşredilen *Ayazdan* ve *Troth* isimli Ermeni gazetelerinin yayınlarını durdurmak istemiş ancak istediği sonucu alamamıştır. Daha sonra Gladstone hükûmeti de aynı politikayı izlemiştir. Bu şekilde Londra basınında Osmanlı Devleti aleyhinde zararlı yayınların çıkmasını önleyemeyen Rüstem Paşa, bunların Osmanlı topraklarına sokulmasını yasaklamakla yetinmek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda 1891 yılında *Observer*, *Standard*, *Manchester Guardian* ve *Daily Cronicle* gazetelerinin Osmanlı Devleti'ne girmesi yasaklanmıştır (Akpınar, 2021: 411-412).

durmamıştır. Gladstone Osmanlı aleyhine yapılan yayınları desteklemiş⁵ ve ayrıca Sason olayları hakkında Avam Kamarasında yaptığı bir konuşmada Osmanlı Devleti ve İslam dini aleyhinde çok ağır ifadeler kullanmıştır.⁶

Abdülhak Hamid, bu dönemde Rüstem Paşa'nın maiyetinde Londra Sefareti'nde müsteşarlık görevini yürütmekteydi. 1894 yılında artan Ermeni olayları ve İngiliz kamuoyunun bu meseleye yoğun ilgisi karşısında, Babiâli'ye bir tezkire⁷ yazmıştır. Abdülhak Hamid, şair kimliğinin kazandırdığı derin bakış açısıyla Ermeni meselesine dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Söz konusu tezkirede, İngiliz hükümetinin ve basınının Ermeni politikalarına karşı Osmanlı Devleti'nin alması gereken siyasi tedbirler ele alınmış, bunun yanı sıra Londra Sefiri Rüstem Paşa'nın görevini gereği gibi yerine getirmediği ve bazı davranışları hakkında çeşitli ithamlarda bulunulmuştur. Bu çalışmada ilgili tezkirenin yazılma nedeni ve içeriği üzerinde durulmuş ve çalışmanın sonunda ise transkripsiyonuna yer verilmiştir.

Abdülhak Hamid'in Londra'daki Görevleri ve Rüstem Paşa'yla Münasebeti

Abdülhak Hamid, ilk olarak 5 Aralık 1885'te Londra Sefareti Başkatipliği'ne atanmıştır (Safi, 2004: 141; BOA, İ.HR. 299/18953-1). Londra'daki bu ilk sefaret görevinde Hamid bir taraftan da edebiyat ve tiyatro eserleri yazmaya devam etmiştir. Ancak “Zeynep” adlı tiyatro eseri sakıncalı fikirler taşıdığı ve zararlı bir neşriyat olarak görüldüğü için Londra'daki başkatiplik görevinden 24 Haziran 1888 tarihinde azledilmiştir (Safi, 2004: 144; Akıncı, 1954: 21; BOA, İ. HR. 310/19792-1). Abdülhak Hamid azledilmesi meselesinde ilk başta Londra Sefiri Rüstem Paşa'dan şüphelenir ve kendisinin azlinde de tıpkı daha önce sefarette görevli Ferid ve Sezai Beylerin azlinde olduğu gibi Rüstem Paşa'nın şikayetinin rol oynayıp oynamadığını sorgular. Hamid hemen Rüstem Paşa'ya müracaat ederek azlinin sebebinin öğrenmek ister ancak Rüstem Paşa kendisine henüz böyle bir bilginin resmen iletilmediğini bildirir (Tarhan, 1994: 210). Ancak Hamid azledilmesinin gerçek sebebinin Zeynep adlı tiyatro eseri olduğunu, azledildikten sonra Londra'dan İstanbul'a döndüğünde onu karşılamaya gelen yakınlarından öğrenir. Bu sırada Hamid İstanbul'a geldiğinde azline sebep olan suçlamadan dolayı hapis veya sürgün edileceğini düşünerek korkuya kapılır (Tarhan, 1994: 211). Ancak bu korktuğu olmaz ve bir daha edebiyatla uğraşmayacağına söz vermesi üzerine Padişah tarafından affedilerek tekrar Londra Sefareti'nde başkatip olarak görevlendirilir (Tarhan, 1994: 214). Bu haberden dolayı çok memnun olduğunu dile getiren Abdülhak Hamid, Sultan II. Abdülhamid'e şükranlarını bildirir (Safi, 2004: 149; BOA, Y.PRK.EŞA. 11/80).

Abdülhak Hamid Londra'daki bu yeni görevinde Sultan'ın, İngiliz basınında Osmanlı Devleti hakkında çıkan lehte ve aleyhte ne varsa bütün haberleri doğruca kendisine bildirmesini emrettiğini ifade eder (Tarhan, 1994: 215). Abdülhak Hamid de Sultan'ın kendisini affetmesinden dolayı Sultan'a şükran borcu olduğunu hissedencesine bu emrini elinden geldiğince yerine getirmeye çalışır. Hatta bu durumu hatıralarında kendisi şu şekilde ifade eder: “Sultan Hâmid'in mekteb-i siyasetinde böyle bir rahle-i tederrüs bulduğumdan dolayı kendimi bahtiyar eddediyordum ve onun mahkeme-i istibdadı huzurunda bir müdde-i umumî olmak istiyordum.” (Safi, 2004: 153; Tarhan, 1994: 217). Abdülhak Hamid Londra Sefareti Başkatipliği görevindeyken Sultan'ın doğum gününü kutlamak için bir de kaside yazar.⁸

Abdülhak Hamid Londra Sefareti Başkatiplik görevini sürdürürken bu görevi yine elinde kalmak üzere, 1894 yılında kendisine “Rütbe-i Bâlâ” ve birinci dereceden “Nişân-ı Osmanî” verilerek Londra Sefareti Müsteşar Muavinliği görevine atanır (Tarhan, 1994: 261). Ancak bir kaç ay sonra bu yeni görevini beğenmeyen Hamid,

⁵ Gladstone, Amerikalı misyoner Frederick Davis Greene'in 1894 Sason olayları hakkında, 1895 yılında yayınladığı “The Armenian Crisis in Turkey and The Rule of the Turk” isimli kitabı için bir teşekkür mektubu yazmış ve bu kitabın Osmanlı yönetiminin Ermenilere yönelik uygulamalarının uluslararası kamuoyunda gündeme getirilmesine önemli bir katkı sağladığını ifade etmiştir (Karaca, 2014: 15). Greene'in bu propaganda amaçlı eseri, Sason kazasında meydana gelen Ermeni olaylarıyla alakalı 18 adet kimin yazdığı bilinmeyen mektupları içermektedir (Birecikli, 2016: 141).

⁶ Gladstone bu konuşma sırasında yanında getirdiği Kurân-ı Kerîm'i işaret ederek: “Bu lanet kitabın takipçileri oldukça Avrupa'ya barış gelmeyecektir”, biçiminde kin ve nefret kusan bir beyanatta bulunmuştur (Karaca, 2011: 302; Akpınar, 2021: 409; BOA, HR. SFR. 3. 425/9).

⁷ Aynı beldedeki resmî daireler veya şahıslar arasındaki haberleşmeleri temin eden, lüzumsuz teferruata kaçmadan maksadı sade bir dille tam ve açık bir şekilde anlatan belgelerdir (Kütükoğlu, 1998:245).

⁸ İlgili kaside için bkz. (Bilgegil, 1966-1969: 253-268).

Mabeyn'e başvurarak sefir muavinliği görevine getirilmesini talep eder ve bu isteği kabul olur (Tarhan, 1994: 264).

Abdülhak Hamid'in Londra Sefareti Sefir Muavinliği görevine getirilmesi, Londra Sefiri Rüstem Paşa ile Abdülhak Hamid'in arasının açılmasına sebep olur. Londra Sefiri Rüstem Paşa, Hamid'in bu göreve getirilmesinden rahatsız olur ve bunu 7 Eylül 1894 tarihli arzısı⁹ ile İstanbul'a bildirerek eğer yaşından dolayı yetersiz görülüyorsa emekliye ayrılabilceğini ifade eder. Rüstem Paşa bir muavine ihtiyaç duymadığını ve yaşlılığından dem vurularak kendisine yardımcı olunması için böyle bir yöntemle başvurulmasını bir hakaret olarak algılar. Üstelik diğer devletlerin elçiliklerinde sefir muavinliği gibi bir memurluk bulunmadığını ifade eder. Ayrıca Rüstem Paşa bu göreve getirilen Abdülhak Hamid hakkında ise; "asrın yetiştirdiği en seçkin şairlerden birisi olmasına rağmen ciddi devlet işlerinde salih bir fikre ve bunu hasıl edecek gayrete malik olmadığını, Londra Sefareti Başkatipliği görevine tayin olduğu tarihten itibaren sefaretin siyasi işlerine vakıf olmak için olsa bile günlük sefaret işleriyle dahi uğraşma niyetinde olmayıp tek meşguliyetinin birkaç Türkçe tahrirat karalamaktan ibaret olduğunu ve siyasi işlerle uğraşmaya iktidarı olmadığını" ifade etmiştir (BOA, Y. EE. 78/84-1).

Londra Sefiri Rüstem Paşa, 15 Eylül 1894 tarihli bir diğer arzısı ile Abdülhak Hamid hakkındaki şikayetlerini İstanbul'a bildirmeye devam eder. Bu kez de Hamid'in Sefarethaneye *Nelly*¹⁰ adında soylu olmayan bir İngiliz kadını getirip burada onunla kalmak istediğini ve bunun siyasi protokolda seviyesiz bir davranış olduğunu belirterek Osmanlı Devleti'ni İngiltere nezdinde zor durumda bırakabileceğini bildirir (BOA. Y. MTV. 105/1).

Sonunda Rüstem Paşa'nın istediği olur ve Abdülhak Hamid görevinden alınarak 29 Eylül 1894'te İstanbul'a çağrılır (BOA. Y.PRK.EŞA. 20/48; Enginün, 1995: 537). İstanbul'a gelen Abdülhak Hamid bu karara itiraz eder ve Londra'ya müsteşar olarak geri gönderilmesini talep eder. Abdülhak Hamid'e göre Rüstem Paşa, yaptığı memurluk hizmetinden dolayı kendisinden hoşnut olduğunu defalarca beyan etmesine rağmen, sefaret muavinliği görevine getirilmesinden dolayı kendisini hazmedememiştir. Hamid'e göre kendisi Rüstem Paşa'ya karşı korunmayarak iftihar ile yaptığı görevinden uzaklaştırılmıştır. Rüstem Paşa'nın iddialarının hükümet nezdinde tasdik olunması kendisinin kötü anılmasına sebep olmuş ve bütün bunlardan dolayı pek ziyade üzüldüğünü ifade etmiştir. Hamid sözlerinin devamında iade-i haysiyeti için yeni bir memurluğa getirilmesini veya Londra'ya geri gönderilmesini talep etmiştir (BOA. Y. EE. 14/50). Ancak bu isteği o sırada gerçekleşmemiş ve birkaç ay İstanbul'da bekletilmiştir.

Rüstem Paşa'nın Abdülhak Hamid hakkındaki bu şikayetleri üzerine Abdülhak Hamid'in çok geçmeden azledilmesi ikili arasındaki gerilimi artırmıştır. Bunun üzerine Abdülhak Hamid İstanbul'da bulunduğu bu sırada 6 Aralık 1894'te inceleme konusu tezkireyi (BOA. Y.PRK.EŞA. 20/91) kaleme almıştır. Burada Abdülhak Hamid'in, azledilmesinden Rüstem Paşa'yı sorumlu tuttuğu için bu tezkireyi bir misilleme olarak kaleme almış olabileceği akla gelmektedir. Ancak hükümet, Abdülhak Hamid'in ağır ithamlarına rağmen Rüstem Paşa'yı görevinden alma gereği duymamıştır. Üstelik Abdülhak Hamid, Londra'daki görevinden alınmasının gerçek nedeninin hakkında yapılan bir başka jurnal olduğunu sonradan öğrenir fakat bunu da inandırıcı bulmaz. Zira Hamid hatıratında, ismi belli olmayan bu jurnalın Londra Sefarethanesi'ndeki önemli bir zat tarafından hazırlanmış olması gerektiği ihtimalinden hareketle bunun yine Rüstem Paşa'dan kaynaklandığını ima etmiştir. Bu jurnale göre Hamid, Londra'da bir cemiyet kurup *Hürriyet* adında bir gazete çıkaran Halil Halid Bey, Selim Faris ve Beyrutlu Necip Efendi'yi teşvik ve himaye ediyordu. Abdülhak Hamid hatıratında bu jurnalden alaycı bir şekilde bahseder.¹¹

⁹ Arıza: Küçükten büyüğe yazılan yazı (Develioğlu, 2013: 43).

¹⁰ Nelly Hanım Abdülhak Hamid'in eşidir. 1890 yılında evlenmişlerdir (Enginün, 1991: 30).

¹¹ Abdülhak Hamid hatıralarında bu jurnalle ilgili şu ifadeleri kullanır: "*Londra'da Halil Halid Bey ile ve Selim Faris ile ve Beyrutlu Necip Efendi ve daha birkaç zattan mürekkep bir cemiyet varmış. Bunlar Hürriyet namında bir gazete çıkarıyorlarmış, ben de onları teşvik ve himaye ediyordum! Nazım Paşa'ya dedim ki mademki bu böyledir, niçin beni istintak etmiyorsunuz? Zaptiye Nazırı yine güldü ve şöyle cevap verdi: "sizin onları himaye ettiğiniz hakkında ne diyeyim. Haberi verenler inanmamıştır ki onlara inanılsın!". Filvaki ben Halil Halid'i seviyordum; onunla da, Selim Faris ile de görüşüyordum. Fakat ne o Hürriyet gazetesine ehemmiyet veriyor, ne de muharrirlerini himaye ediyordum. Zaten hiç bir zaman bu hususta makamât-ı aidesinden de bana bir sual vârid olmadı. Memuriyetim duruyor, maaşım veriliyor, yalnız vaktim İstanbul'da geçiyordu."* (Tarhan, 1994:269).

Sonuçta Abdülhak Hamid bir süre İstanbul'da bekledikten sonra bir kez daha Sultan tarafından affedilir. Bu sırada Londra'ya geri dönemese de bu kez sefirlik görevi ile 27 Nisan 1895'te Lahey'e atanır (Safi, 2004:190-191). Her ne kadar birinci isteği Londra'ya geri dönmek olsa da Dışişlerindeki memurluğunun büyükelçilik seviyesine yükseltilmesi Abdülhak Hamid'in daha önce talep ettiği gibi itibarının iade edildiği anlamına gelmektedir. Abdülhak Hamid, Lahey'e gitmeden önce eşi Nelly Hanım'ı geçici olarak ailesinin yanına bırakmak ve sefarethanede kalan eşyalarını toplamak için Londra'ya uğrar. Burada sefarethaneye gidince Rüstem Paşa ile de son kez görüşür ve bu karşılaşmalarında birbirlerine hürmetle davranarak aralarındaki kırılganlığa son verirler.¹² Rüstem Paşa vefat ettiği 20 Kasım 1895 (Akpınar, 2021:413) tarihine kadar Londra Büyükelçiliği görevinde kalmaya devam eder. Abdülhak Hamid ise 1897'de bu kez müsteşar olarak Osmanlı Devleti Londra Sefaretine tekrar geri döner (Safi, 2004: 201).

Tezkirenin İçeriği

Abdülhak Hamid, inceleme konusu tezkiresinde iki temel meseleye odaklanmıştır. Bunlardan ilki, Londra'da giderek yoğunlaşan Ermeni propagandasına karşı Osmanlı Devleti'nin alması gereken önlemler olup, Hamid bu konuda çeşitli stratejik öneriler sunmuştur. Tezkirenin ikinci ve daha baskın olan kısmı ise Londra Sefiri Rüstem Paşa'yla ilgili eleştirilere ayrılmıştır. Hamid, Rüstem Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını yeterince savunmadığını ileri sürerek, Sefaretin diplomatik etkinliğinin artırılması gerektiğini vurgulamıştır. Tezkire, Osmanlı Devleti'nin ilgili dönemdeki dış politika refleksleri ve bürokrasideki iç dengeleri hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Ermeni Meselesi ve Osmanlı Devleti'nin Alması Gereken Tedbirler

Abdülhak Hamid'e göre o dönemde Ermeni meselesi hakkında Londra'da üç türlü müdahale şekli gündemdedir. Bunlardan birincisi Anadolu'da meydana getirilmesi mukâvele altında bulunan ıslahatın icrası için İngiltere hükümeti tarafından sunulan tebligat; ikincisi iktidarda bulunan partiye muhalif olan partinin ileri gelenleri tarafından iktidar partisini hatalı gösterme maksadıyla yapılan itirazlar; üçüncüsü ise İngiltere'de oldukça nüfuzlu olan rahiplerin taassupla ihtiyar ettikleri teşebbüslerden ibarettir. İktidar partisi muhaliflerden gördüğü baskı sonucunda ıslahat konusunda ısrara başlamış, bundan haberdar olan İngiltere'deki Ermeni komitesi ise gerek muhalefet partisini ve gerek ruhban gürûhunu teşvik etmekten boş kalmamış ve bundan dolayı bu üç müdahale şekli gittikçe hız ve ciddiyet kazanmış ve neticede iş yine Ermenilerin hile ve oyunlarıyla İngiltere siyaset aleminde en büyük kuvvete sahip olan matbuata sirayet etmiştir.

Hamid İngiliz matbuatının etkisi üzerinde özellikle durur zira Ermeni meselesinin büyütülmesinde en büyük rolü İngiliz basınının oynadığını düşünmektedir. Hamid'e göre Avrupa'nın diğer memleketlerinde her bir gazete bir Başvekil veya vekillerden birinin görüşlerine tâbi ise de İngiltere'de bunun aksine vekiller mensup oldukları partinin gazetelerinin düşüncelerine tâbidirler. Yani İngiltere'de gazeteler *efkâr-ı umûmiyenin* hâdimi olmaktan ziyâde hâkimidirler. İngiltere Devleti'nin diğer devletlere karşı menfaatini savunma söz konusu olduğunda tüm partiler gazete haberlerine ittifakla yaklaşırlar ve böyle bir meselede ittifak hâsıl olunca hükümet erkanından milletin fertlerine kadar tüm İngiltere kamuoyunun o meselede müttetik bulunduklarına hükmedilebilir. Bu değerlendirmeden sonra Abdülhak Hamid Ermeni meselesiyle ilgili yalan ve iftiralara dayalı haberlere gazetelerinde yer veren İngiliz basınının İngiliz kamuoyunu Osmanlı aleyhine yönlendirmesi karşısında alınması gereken tedbirleri şu şekilde sıralar:

- a. Ermeni meselesinden dolayı İngiliz gazeteleri arasında böyle bir ittifakın oluşmaması için bu gazetelerden bazılarının elde edilmesi.
- b. İngiltere hükümet ve muhalefatinin önde gelen isimlerine Anadolu'da icra buyurulan ıslahatın açık

¹² Abdülhak Hamid'in ifadeleriyle: "Artık Rüstem Paşa ile yeniden dost olmuştuk. Hem o ihtiyar adamı hem de kendimi affetmiştim." (Tarhan, 1994: 278).

belgelerini göstererek Halife'nin halisane niyetlerini ortaya koymak ve her iki tarafı buna ikna etme yoluna gidilmesi.

c. Ruhban sınıfı ile Ermeni komitesinin irtibatını koparmak için bu komitenin nice haydutluklar işlemelerinin bunların şahsi menfaatler hevesinde olmalarından ileri geldiğinin gösterilmesi.

Abdülhak Hamid'e göre, Sefaret-i Seniyye bu konularda gerekli özeni göstermemiş ve bu eksiklik, Londra basınının Ermeni meselesi bağlamında olumsuz yayınlar yapma cesaretini artırmıştır. Hamid bu durumdan derin bir üzüntü duyduğunu ifade etmiş ve bu nedenle bazı hususlarda görüşlerini dile getirmeye cesaret ettiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, Abdülhak Hamid Londra'daki Osmanlı Sefiri Rüstem Paşa'yı, Ermeni meselesi ile yeterince ilgilenmemekle eleştirmiştir. Hamid ayrıca, Ermeni meselesinin İngiltere'de bu denli büyümesinin sorumluluğunu Rüstem Paşa'ya yüklemiştir.

Londra Sefiri Rüstem Paşa ve Ermeni Meselesi'ndeki Tutumu

Abdülhak Hamid'e göre Londra'daki bu kötü neşriyatın kaynağı Ermeni ve İngiliz komitesidir. Bu komite başlangıçta birkaç Ermeni'den ibaret olduğu için pek bir ehemmiyete haiz değilken sonraları bazı İngilizlerin de katılımıyla nüfuz ve kuvvet kazanmıştır. Abdülhak Hamid bu konuda Londra'daki Osmanlı Sefareti'ni de eleştirir ve *"Sefaret bu konuda vaktiyle dikkatli davranmış olsaydı üç dört Ermeni'nin susturulmasından ibaret olan muvaffakiyet kolaylıkla hâsıl olur ve İngilizlerden kimsenin katılmasına meydan verilmeksizin iş güzel neticelenirdi"* ifadelerini kullanır.

Abdülhak Hamid, Londra Sefiri Rüstem Paşa'yı, bu komitenin amaçlarının yayılmasını desteklemek üzere İngiltere hükümeti tarafından yapılan teklifleri daima Osmanlı hükümetine kabul ettirmek amacıyla hareket etmekle suçlamaktadır. Bu iddiasına delil olarak Rüstem Paşa'nın, Ankara'da tutuklu bulunan Tomayan ve Kabayan adlı şahısların serbest bırakılmaları için İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Rosebery tarafından yapılan teklifin Babiâli nezdinde kabul edilmesini sağladığını, bu kişilerin İngiltere'ye giderek kendi amaçlarını gerçekleştirmelerine olanak tanıdığını göstermektedir.

İngilizlerin Devlet-i Âliyye'den bir menfaat elde etmedikçe Devlet-i Âliyye'ye yar olmayacaklarının tecrübe ile sabit siyasi bir gerçeklik olduğunu dile getiren Hamid, buna rağmen Rüstem Paşa'nın sadece kendi prestiji için İngiliz taraftarlığı yaptığını öne sürer. Hatta Rüstem Paşa'nın Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı zamanından beri tevcihini kazanmaya çalıştığı İngiltere'nin tavsiyesiyle kendisini Londra'ya sefir olmuş bildiğinden ve memuriyetinin İngilizlerin himayesiyle devam ettiğini düşündüğünden, Mısır meselesinde olduğu gibi Ermeni işlerinde dahi İngiltere Devleti'nin rızasına uygun hareket etmeyi alışkanlık haline getirdiğini iddia eder. Abdülhak Hamid, Londra Büyükelçisinin yerine getirmesi gereken görevleri şu şekilde sıralamaktadır:

- Ermeni komitesinin üyelerini ustaca bir şekilde idare ederek meselelerin bugünkü boyuta ulaşmasını önlemek.
- Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına hizmet etmek amacıyla kararlılık ve samimiyetle Mısır meselesini olumlu bir sonuca ulaştırmak.
- Meclis üyeleri arasında etkili konumda bulunan şahısları ve saygın gazetelerin yazarlarını mümkün olduğunca Osmanlı Devleti lehine kazanmaya çalışmak ve düşmanların isnatlarını çürütmek.

Ancak Hamid, Rüstem Paşa'nın dokuz yıllık büyükelçilik süresi boyunca bu görevleri asla yerine getirmediğini ve mevcut sorunların bu nedenle çözümsüz kaldığını ifade etmektedir. Abdülhak Hamid eleştirilerinin devamında Rüstem Paşa'nın ne milletvekilleri ne basın ve ne de siyasi çevrelerden tek bir kişiyi dahi kazanmayı başaramadığını belirtmektedir. Buna ek olarak, düşmanlar tarafından gerçekleştirilen yazılı ve sözlü saldırıların daima yanıtsız ve savunmasız bırakılmış olmasının bu durumu kanıtladığını ileri sürmektedir. Hamid'e göre, Sefaret-i Seniyye'nin yalnızca *Morning Advertiser* adı verilen "sefil" bir yayın aracıyla isnatlara karşı koymaya çalışması¹³ bu suçlamaların tekrar edilmesine zemin hazırlamaktadır. Ayrıca,

¹³ Aslında Rüstem Paşa bu konuda sadece muhalif gazetelerden faydalanma imkanına sahipti zira İngiliz hükümetine yakın gazetelerin büyük bir çoğunluğu Ermeni propagandasını destekliyordu. Rüstem Paşa bu doğrultuda *Morning Post* ve *Manchester Courier* gibi

parlamento tarafından yöneltilen saldırılara hükümetin herhangi bir yanıt vermemesi, büyükelçinin çabalarına önem verilmediğini ortaya koymaktadır.

Abdülhak Hamid, söz konusu suçlama ve saldırıların ortaya çıkmasının ve devam etmesinin asıl nedeninin, Sefaret-i Seniyye'nin mevcut durumundan kaynaklandığını ileri sürmektedir. Hamid'e göre, Rüstem Paşa'nın siyasi bağlılıkları şahsi menfaatlerinden öteye geçmemekte olup, İngilizlere olan siyasi sempatisi ve İtalyanlara karşı duyduğu kalbî yakınlık bu durumu şekillendirmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı milleti ve İslam ümmetine karşı herhangi bir yakınlık ya da bağlılık göstermediğini iddia etmektedir.¹⁴ Hamid, ayrıca Rüstem Paşa'nın Londra sosyetesindeki etkisi ve konumu hakkında da eleştirilerde bulunmakta ve bunların dahi üzüntü verici bir durumda olduğunu ifade etmektedir.

Sonuç olarak Rüstem Paşa'nın siyasi mevcudiyetinin bu merkezde olduğunu ifade eden Hamid, Rüstem Paşa'nın maiyetindeki Müsteşar Morel Bey'in çalışma ve yardımları sayesinde sıradan sefaret işlerinin güzel idare edildiğini, ancak önemli meselelerde ise Rüstem Paşa'nın kötü hallerinden dolayı sefaretin terk olunmuş ve işlevsiz kaldığını ileri sürmektedir. Hamid tezkirenin sonunda bu istirahatının içeriğini daha ayrıntılı olarak Rüstem Paşa'nın kendisine dahi yazabileceğini ifade eder. Hamid ayrıca bu iddialarını, ikballerini Rüstem Paşa'ya borçlu olduğunu düşünen kimselere dahi ispatlamaya hazır olduğunu vurgulamaktadır. Hamid'e göre, Ermeni meselelerinin Londra'ya ait kısmını olumlu bir şekilde sonuçlandırmak mümkündür. Bunun için bir sefir ya da maslahatgüzâr olarak görev yapan memurun, yalnızca gayret ve sadâkat ile maddi ve manevi güçten başka bir şeye ihtiyacı olmadığını belirtmektedir.

Burada şunu belirtmek gerekir ki Abdülhak Hamid, Rüstem Paşa hakkındaki bütün bu eleştirilerinde - kendisini Londra'daki görevinden azlettirdiğini düşünmesinin de etkisiyle- hisleriyle hareket etmenin izlerini taşımanın yanında, dönemin uluslararası siyasi konjonktürünü ve İngiliz dış siyasetindeki değişimleri de göz ardı etmiştir. Bu dönemde İngiliz hükümetinin Ermeni meselesine yönelik tutumunu, dönemin İngiliz dış politika stratejisinden bağımsız ele almak mümkün değildir. 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması sonrasında İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçmiş ve giderek zayıflayan Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını kaçınılmaz bir süreç olarak değerlendirmiştir. Bu doğrultuda, İngiltere'nin amacı Osmanlı topraklarının paylaşım sürecinde en büyük kazancı elde etmek olmuştur. İngilizler Ermeni meselesini de bu politikalarına uygun bir araç olarak görmekteydiler. İngiltere, Ermenileri destekleyerek Osmanlı üzerindeki diplomatik baskıyı artırmayı ve bu süreci kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeyi hedeflemiştir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin İngiltere Sefiri Rüstem Paşa'nın yürüttüğü diplomatik girişimlerin, İngiltere'nin Osmanlı topraklarına yönelik stratejik planlarını Osmanlı Devleti lehine değiştirme konusunda tek başına yeterli bir etkiye sahip olması beklenemezdi. Kaldı ki Rüstem Paşa bu konuda elinden geleni yapmış hatta bu gayreti ile Sultan II. Abdülhamit'in takdirini dahi kazanmış bir diplomattır. Ancak özellikle Türk karşıtlığını ön plana çıkaran İngiliz Başbakan Gladstone, bu süreçte Rüstem Paşa'nın bütün iyi niyetli çabalarını boşa çıkarmıştır.

Bu sırada Abdülhak Hamid'in Rüstem Paşa hakkındaki eleştirilerine benzer şekilde 1895 yılında, Ermeni meselesinin çözümüne yönelik çabalarının yetersiz olduğu iddiasıyla Rüstem Paşa'nın görevden alınarak yerine Karatodori Paşa'nın atanacağı yönünde Alman basınında asılsız haberler yayımlanmıştır. Bu tür haberlerin, Rüstem Paşa'yı itibarsızlaştırmaya yönelik girişimler olduğunu değerlendiren Babiâli, elçilerine olan güveninin tam olduğunu vurgulamış ve Alman basınında yer alan bu haberleri resmî olarak yalanlamıştır (Akpınar, 2021: 411).

muhtelif gazetelerde yazılar yayınlattığını İstanbul'a bildirmiştir (Akpınar, 2021: 408). 1893 yılında ise dış basınla mücadelede spekülasyonların merkezi olarak rapor edilen *Reuter Ajansı* ile anlaşmanın önemine işaret edilmiş ancak bu konuda bir sonuç alınamamıştır. (Akpınar, 2016: 412).

¹⁴ Ancak Abdülhak Hamid'in hatıratında Rüstem Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne bağlılığı hakkında verdiği şu anekdot yukarıdaki ifadeleriyle çelişmektedir: "Rüstem Paşa hem kendi şeref-i zâtîsi hem de devletin muhafaza-ı şânı için böyle fırsatlardan istifade etmeyi bildirdi... Londra'ya Nasirüddin Şah gelmiş, Buckingham sarayında mukim bulunuyor, süferâ-yı ecnebiyeyi kabul edecekti... Şah, sefiri Malkom Han yanında olarak zuhur etti... Yanımıza gelince Malkom Han, Rüstem Paşa'yı takdim etti ve ilaveten bir çam devirdi: Rüstem Paşa'nın an-asıl bir İtalyan olduğunu söyledi. Rüstem Paşa hiddetle "Haşa!" dedi, "İstanbul'da yetiştim, İstanbul'da terbiye oldum, Osmanlıyım". Malkom Han biraz mahcup olarak..." (Tarhan, 1994: 198).

Tezkire Metni¹⁵

Atebe-i ulyâ-yı hâzret-i zillullahîlerine ma'rûz-ı abd-i müstemend ve memlûkleridir:

Arz u beyândan müstağnî olduğu üzere Ermeni işleri için Londra'da üç sûret-i müdâhale vâki' olmakda olub birincisi Anadoluca meydana getirilmesi taht-ı mukâvelede bulunan ıslâhâtın icrâsı için İngiltere hükûmeti cânibinden vukû' bulmakda olan tebligât ve ikincisi riyâset-i umûrda olan hey'ete muâriz fırkanın erkânı taraflarından mahza o heyeti tahti'e maksadıyla edilen i'tirazât ve üçüncüsü İngiltere'de oldukça zî-nüfûz bulunan rehabîn muta'assibının mücerred sâ'ika-ı ta'assubla ihtiyâr etdikleri teşebbüsâtın ibâret bulunmuş ve riyâset-i umûrda olan hey'et fırka-ı muhâlifeden gördükleri tazyikâtdan dolayı ıslâhât talebinde ısrara mübâderet edib bu dakikaya âgâh bulunan Ermeni komitesi ise gerek fırka-yı muhâlifeyi ve gerek ruhban gürûhunu teşvîkden hâlî kalmadıklarından şu üç sûret-i müdâhale gittikçe kesb-i vüs'at ve ciddiyet etmiş ve iş yine Ermenilerin hiyel ü desâisi ile bilâhere İngiltere âlem-i siyâsetinde en büyük kuvveti hâ'iz bulunan matbuâta dahi sirâyet eylemiştir. Avrupa'nın memâlik-i sâ'iresinde her bir gazete Başvekil yâhud vükelâdan birinin efkârına tâbî' ise de İngiltere'de bilâkis vükelâ mensûb oldukları fırka gazetelerinin tâbî-i efkârı bulunduklarından gazeteler efkâr-ı umûmiyenin hâdimi olmakdan ziyâde hakîmi demek olub İngiltere Devleti'nin düvel-i ecnebiye ile olan menâfi'ini muhafaza ümidinde ise fırka-ı muhtelif evrâk-ı havâdisi ittifâk edegeldiklerinden bir mes'eledede böyle bir ittifâk hâsıl olduğu takdirde erkân-ı hükûmetden efrâd-ı millete kadar bütün İngiltere efkâr-ı umûmiyesinin o meselede müttefik bulunduğuna hükmedilebilir. Ermeni işleri misüllü bir meseleden dolayı İngiltere gazeteleri beyninde böyle bir ittifâk hâsıl olmaması için bu gazetelerden bazılarının elde edilmesi ve ricâl-i hükûmetle fırka-ı muhâlife e'âzım ve erkânına Anadoluca icrâ buyurulmakda olan ıslâhâtın evrâk-ı mütebeyyinesinin irâ'esiyle niyât-ı hâlisâne-i hazret-i hilâfet-penâhînin izhâr ve inbâsı ve her iki tarafın iknâ ve iskâtı cihetlerine gidilmesi ve ruhban cemiyetleriyle Ermeni komitesinin irtibâtlarını kesr etmek için bu komitenin nice şekâvetler ikâ' etmeleri menfaat-ı şahsiye hevâsından ileri geldiğinin gösterilmesi gibi hususâtta Sefâret-i Seniyye lâıykıyla himmet sarf eylemediğinden Londra gazeteleri şu günlerde Ermeni işlerinden dolayı bir takım neşriyât-ı berhevâhâneye cür'et etmekde olub bu ise abd-i memlûklerini pek ziyâde dil-hûn eylediğinden ol-bâbda bazı ma'ruzâta mütecâsir oluyorum. Ma'lûm-ı âlî buyurulduğu üzere iş bu neşriyâtın menba'ı Londra'daki Ermeni ve İngiliz komitesi olub bu komite iptidâ-yı teşkilinde bir kaç Ermeni'den ibâret olduğu cihetle pek de ha'iz-i ehemmiyet değil iken bilâhere İngilizlerin dahi bazı eşhâsın iltihâklarıyla kesb-i nüfûz ve kuvvet eylemiştir. Vaktiyle Sefâret-i Seniyyeye bu husûsda müteyakkızâne davranılmış olsaydı üç dört Ermeni'yi iskât etmekden ibâret olan muvaffakiyet suhûletle hâsıl olur ve İngilizlerden kimsenin iltihâkına meydan verilmeksizin iş bir hüsn-i netice bulur idi ne faydası var ki Sefâret-i Seniyye Bâbiâlî'den aldığı evâmîr ve tenbihât ahkâmına tevfi' hareket etmedikden başka bir yandan bu komiteyi Hükûmet-i Seniyyeye ehemmiyetsiz göstermek ve bir yandan bunların müddeiyâtını İngiltere hükûmeti nezdindeki harekâtıyla zımnen tasdik etmek ve bir de komitenin a'zâsını hüsn-i idâre ile yola getirecek bir de her birini istihkâr ile büsbütün aleyhimize tahrîk eylemek gibi gayet acîb bir meslek ittihâz eylemiştir. Elhâlet-hâzihi dahi bu komite erkânını iskât ve iknâ emr-i mümkün ise de Sefâret-i Seniyye meslek-i mütehazzinde devam ettikçe bu imkân husûl bulmadıktan mâ'adâ gide gide iş daha ziyâde müteassir olmak dahi vârid-i hâtır olur iş bu komitenin teşebbüsâtını Sefâret-i Seniyyenin İngiltere hükûmeti nezdinde resmen ne derecelere kadar takbîh etmekde olduğuna âgâh değil isem de herhalde lüzûmu derece gayret ve himmet sarf edilmemekde olduğu netâyic-i ahvâlden istidlâl olunabilir. Hatta Rüstem Paşa kulları bu komitenin tervîc-i â mâli için İngiltere hükûmeti cânibinden vâki' olagelen teklifâtı daima Hükûmet-i Seniyyeye kabul ettirmek sâdedinde dahi bulunur ki buna delil olarak bir vakit Ankara'da mahkûmen mevkûf bulunan Tomayan ve Kabayan nâm mücrimlerin tâhliye-i sebilleri için Lord Rozberi tarafından vukû' bulan teklifi Bâbiâlî nezdinde tervîc ederek bilâhere merkurânın İngiltere'ye azîmetle bin türlü makâsıd icrâ etmelerine sebep olmuş olduğunu arz ve irâd idebilürüm keyfiyet tervîc ise pek celb-i dikkât bir sûretde olub şöyle ki bu iki mücrimin ihlâ-yı sebili teklifi Hidiv-i Mısır kullarının rif'at-ı evlâ olarak Dersâadet'e geleceği zamana tesadüf ettiğinden müşârün-ileyhin bineceği vapura İngiliz sufun-ı harbiyesi terfîk edileceği şâyi' olmuş olduğuna ve bunun aslı

¹⁵ Metnin çeviriyazısında basit transkripsiyon kuralları uygulanmıştır.

varsa men'i lazım geleceğine dâir Harbiye Nezaret-i Celîlesinden Sefâret-i Seniyyeye bir telgrafnâme gönderilmiş idi. Rüstem Paşa kulları havâdisin aslı olup olmadığını Londracı vesâ'it-i sâire ile tahkîk etmeksizin doğruca Harbiye Nazırı Lord Rozberi nezdine giderek telgrafnâme-i mezkûru irâ'e etmiş ve Lord Rozberi bundan pek mahzûz olup şâyî'anın esâsı yok ise de siz hatırıma getiriyorsunuz Tomayan ile Kabayan hapisten çıkarılmadığı takdirde Hidiv'e sufun-ı harbiye terfîk etmeye mecburuz demiş ve keyfiyet lede'l-arz şeref-sünûh olan emr-i âlî üzerine Hidiv'in seyahati ile Ermeni işlerinin bir cihet-i taalluku olmadığı tebliğine ise müşârûn-ileyh Lord Rozberi mahbûsları kurtarmak için elimizde bundan başka silah yokdur o silahı da siz ihdâ ediyorsunuz gibi sözlerle teklifinde ısrar gösterdiğinden bunun üzerine merkumanın sebilleri tahliye etdirilmiş idi ancak Rüstem Paşa kulları iş bu sefîneye terfîki şâyî'asının bî-esâs olduğunu ve Lord Rozberi'nin bundan başka silahımız yokdur dediğini Hariciye Nezaret-i Celîlesine bildirmemiş idi fakat kulları arz etmiş idim. İngilizlerin Devlet-i Âliyye'den bir menfaat iğtinâm etmedikce Devlet-i Âliyye'ye yâr olmayacakları tecârib-i adîde ile bilinmiş hakâyık-ı siyâsiyeden iken Rüstem Paşa kulları mahza kendi şerefi için İngiliz tarafdarlığını iltizâm edib hatta Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı zamanından beri celb-i tevcîhine sâ'î bulunduğu İngiltere'nin tavsiyesiyle kendisini Londra'ya sefir olmuş bildiğinden ve el-yevm me'mûriyeti İngilizler'in himâyesiyle devam ediyor zeâmında bulunduğundan Mısır meselesinde olduğu gibi Ermeni işlerinde dahi İngiltere Devleti'nin marziyesine muvâfık hareket etmeyi i'tiyâd eylemiştir ki ara sıra merci'inden vârid olan evâmirden bazılarını istediği vechile ta'dîl ve tahrîf ederek İngiltere hükûmetine ba'de tebliğ etmesi ve kezâlik İngiltere Hariciye nazırının beyânâtı ledünniyâtını ve parlamentoca edilen bedhâhane ta'arruzlarla gazeteler makâlâtını icâbına göre te'vîl ve ta'mîr ve tağyîr veyâhud büsbütün ketm ü ihfâ eylemekde olması hep o i'tiyâdın eseri olup bu ise menâfi'-i Osmaniyye'yi İngiliz tevcîhine fedâ etmek demektir. Meselâ bundan dört mâh mukaddem parlamentoda a'zâdan birisi İngiltere Maârif nazırının icraât-ı müstebidânesine i'tirâz ettiği sırada hiçbir münâsebet olmaksızın hâk-ı âlî-yi hümâyûnda bir temsîl-i nâbecâ isti'mâline cür'et eylediği gazetelerde yazılmış iken Sefâret-i Seniyye bunu Hariciye Nezâret-i Celîlesine bildirmediği gibi İngiltere Devleti nezdinde dahi bir gûnâ teşebbüsde bulunmadığından ol-bâbda şeref-vâkî' istizâh-ı âlî üzerine Rüstem Paşa'nın iş bu münasebetsizliği te'vîl ve ta'mîr kalkışması ve bir vakit Sir Corc Kampıl nâmında bir meb'ûs yine Ermeni işlerinden dolayı daha şenî' ve daha küstâhâne ve nihâyet derecede bedhâhâne sözler tüfre eylemiş olduğu ve Times gazetesi bunu tafsîlen naklettiği ve derhâl ihbârı taraf-ı memlûkânemden ihtâr dahi olunduğu hâlde keyfiyetin cânib-i Sefâret-i Seniyyeden Nezâret-i Celîleye ihbâr edilmemesi ve hükûmet ricâline bundan şikâyet yollu bir şey denilmemesi mahza İngilizlere hoş görünmek için olup çünkü bu gibi tecavüzât vukû'unda parlamentoda hazır bulunan Hâriciye meb'ûsunun hükûmet namına beyâna te'essüfe müsâra'ât veyâhud meclis reisinin mümâne'ât göstermesi usûl-i müttehaza iktizâsından iken hâk-ı hümâyûn-ı hâzret-i hilâfet-penâhîde vaki' olan bu küstahlıklara karşı ne reis ne de Hariciye meb'ûsu tarafından bir gûnâ mümâne'âtta bulunulmamış idi. Keyfiyet yine taraf-ı memlûkânemden arz olunub hatta Sir Corc Kampıl'ın tecavüzât-ı vâkî'ası ihbâr edilmediği için Sefâret-i Seniyye'ye tekdîr-nâme dahi gelmiş idi. Ermeni komitesi a'zâsını mâhirâne idâre ile işi bu günkü dereceye vusûlden men' etmek ve menâfi'-i Devlet-i Âliyye'ye hizmete cidden âzim ve niyetle Mısır mes'elesini bir hüsn-i neticeye tavsîl eylemek ve parlamento a'zâsından sâhib-i nüfûz olanları ve mu'teber gazeteler muharrirlerini mümkün mertebe Hükûmet-i Seniyye lehine imâleye çalışmak ve bedhâhânemizin isnâdâtını onlara cerh ü tekzîb ettirmek bir sefir için vazîfe iken dokuz sene müddet-i sefâreti zarfında kendisi asla bu cihetlere i'tibâr etmediğinden mesâ'il-i mevcûde yüzüstüne kalmış olduğu misüllü ne meb'ûsân ne matbuât ve ne de mahâfil-i siyâsiyeden ferd-i vâhidi kazanmaya dahi muvaffak olamamıştır ki husemâmız taraflarından vukû' bulmakda olan ta'arruzât-ı kalemiye ve lisâniyenin dâima cevabsız ve müdafa'asız bırakılmış olması bu hakîkatı isbât eder ahvâldendir. Sefâret-i Seniyyenin henüz "Morning Advertizer" nâm varaka-ı sefîleden başka bir vâsita-ı neşriye ile redd-i isnâdât edememekde olması o isnâdâtın devam ve tekerrürünü müstelzim olmakda ve parlamentoca edilen ta'arruzlara hükûmet tarafından redd-i âmiz bir şey denilmemesi de sefirin himmetine ehemmiyet verilmemekden neş'et eylemekde olmasına nazaran isnâdât ve ta'arruzât-ı mezkûrenin zuhûr ve devâmına müsebbeb-i hakîkî Londra Sefâret-i Seniyyesinin hâl-i hâzırı olduğu tezâhür ider. Zaten Rüstem Paşa'nın menfaât-ı şahsiyeden başka bir şeye müstenid olmayan muhabbet-i siyâsiyesi İngilizlere ve muhabbet-i kalbiyesi İtalyanlara münhasır olup

geçenlerde Almanya kaplıcalarına gitmek için istihsâl-i me'zûniyete Lord Rozberi ile Sir Filib Körri'yi tevsit etmesi ve bir gün İtalya sefiri ile olan hasbihâlinde me'mûrîn-i Devlet-i Âliyye miyânında Londra Sefâretini idâreye kadar kimse bulunmadığından bu sin-i pîrîde kendisini iz'âc ve istihdâma devletce zarûret hissetmekde olduğunu iddiâ eylemesi ve İtalya'da tekâ'üd maâşî alarak ikâmetine müsâade buyurulacağından emîn olsa çünkü medfenini dahi Torin şehrinde hazırlatmış olduğundan derhâl tekâ'üdü istid'â ider idüğünü mutazammın sözler söylemesi İngilizleri hâmî ve İtalyanları mahrem add eylemekde olduğuna birer delîl-i nâtıktır. Beri tarafda millet-i Osmaniyye ve milel-i İslâmiyye'ye asla muhabbeti olmayıp nüfûz ve ikbâl-i ashâbından birkaçı müstesnâ olmak üzere Londra'ya gelib gitmiş olan ve el-yevm Londra'da bulunan me'mûrîn ve Müslim ve Gayrimüslim teba'a-ı Şâhâne ve diyâr-ı sâire Müslümanlarının kâffesini bir sûretle hedef-i husûmet ve hakâret etmiş ve pek çoklarının bize olan meyl ve muhabbetlerini kesr edecek hareketlerde bulunmuşdur ki bunu isbât için bir hayli isimler arz edebilir isem de esâmî ta'dâdına ihtiyac olmayıp kendisinin mecâlis ve mahâfilde mahza kadınları güldürmek için âdâb ve âdât-ı İslâmiyyeyi taklide cür'et eder olması ve Londra'da Hâlîfe-i İslâm'ın meb'ûs-ı müntehâbı olduğundan bâhisle bayram günü tebrik için sefârethâneye gelmeyi istizân etmiş olan cemâat-i İslâmiyyeyi kabul etmek istemeyib Nasrânî olduğu cihetle li'eclî't-tebrîk sefârete gelmek iktizâ etmeyeceğini ve hatta bayram ne gün olduğu kendisince ma'lûm bile olmadığını müş'ir gayet yâbis cevâblar ile cemâati gücendirib nevazişgâh-ı Müslimîn olmak lâzım gelen Sefâret-i Seniyyede Katolik rahibelerinden başka kimseye imdâd ve mu'âvenet etmemesi ve eyyâm-ı mübareke-i İslâmiyye'yi takdîs veyâhud devletin i'lâ-yı şeref ve şânı ile mazhar olduğu nimet-i uzmâyı tahdîs yolunda bir gûnâ eser-i hayât göstermeyib hatta memâlik-i Şâhâneyi müstagrik-ı envâr-ı server eden velâdet ve cûlûs-ı hümâyûn-ı hâzret-i hilâfet-penâhiye mesârif olan leyâlî-i meserretde Avrupa'daki sefârât-ı seniyyenin cümlesinde birer suretle icrâ-yı şâdmânî olunur iken münhasıran Londra Sefâret-i Seniyyesinin her zamanki hâl-i zulmâniyetde kalmasına ve me'mûrîn ve teba'anın me'yûsiyetlerine râzı olması gibi vukû'ât kendisinin derece-i hamiyet ve muhabbetini izhârâ kâfidir. Müşârûn-ileyh paşanın Londra sosyetesindeki nüfûz ve mevki'ine gelince o da şâyân-ı te'essûf bir sûretde olub kendisinin âdem-i intibâhını telmîhen bazı evrâk-ı havâdis tarafından Hariciye Nazırı ile mukâlemesi esnâsında uyur olarak resimleri derc edilmek ve bazı mücâmî' ve mahâfil-i ülfetde "Hükümet-i Osmaniyye'nin hakkıyla müşahhas olan alîl Rüstem" yolunda tâ'birât-ı timsahriye ile ta'rîf ve tasvîr kılınmak gibi ahvâlini tezkârdan sarf-ı nazarla büyük sefâretlerin cümlesini senede birer kere med'uvven ziyâret etmekde olan İngiltere hânedân-ı hükümdârîsi a'zâsından hiçbirisinin müşârûn-ileyh zamanında bir defa olsun Sefâret-i Seniyyeye gelmemiş olduğunu ve Prens doğalı davet etmeyi kendisi bir iki defa istimzâc eylediği hâlde cevâb-ı muvâfık olamadığını arz etmeyi kâfi görürüm. El-hâsıl Rüstem Paşa kullarının mevcûdiyet-i siyâsiyesi bu merkezde olub ma'îyyetindeki müsteşâr Morel Bey'in sâ'î ve ikdâmî ile mesâlih-i âdiye-i sefâret hüsn-i idâre olunmakda ise de mesâ'il-i mühimme müşârûn-ileyhin vech-i ma'rûz üzere olan ahvâl-i seyyi'esiyle metrûk ve muattal kalmış olduğundan hasâfet-i siyâsiye ve fetânet-i müselleme-i şehri-yâr-ı e'âzîmîleri uzakdan bu ahvâle ma'tûf bulunmamış olsa işler âdeta kesb-i vahâmet ideceğine abd-i memlûkânemce kanâat hâsıl olmuşdur. İş bu arıza-ı kemterânem muhteviyâtını daha tafsîlli olmak üzere kulları Rüstem Paşa'nın kendisine dahi yazabileceğim gibi müşârûn-ileyhin arasına gösterdiği gayret ca'liyyet-i ikbâl-perestâneye ferîza olanlar var ise onlar nezdinde isbât-ı müdde'âya hazır olduğumun arzına mücâseret eder ve Ermeni işlerinin Londra'ya aid kısmını hüsn-i tesvîye umûr-ı mümkünedan olub bu husûsda bir sefir veya maslahatgüzâr bulunan me'mûr için himmet ve sadâkatle maddî ve manevî kudretten başka bir şeye ihtiyâc olmadığını müfsidler dilhâhî müdâhale-i ecnebiye olub bu müdâhaleye ise İngiltere'yi pîşvâ etmek istediklerinden Londra'daki Devlet-i Âliyye sefirinin en ziyâde celb-i intibâhî olmak lâzım gelen mesâ'ilden biri de Ermeni işleri iken Rüstem Paşa kullarının bu bâbda bir gûnâ nüfûz icrâ etmemesi bâ'is-i endişe ahvâlden bulunduğunu ilâve-i ma'ruzât-ı çâkerâne eylerim kâtibe-i umûr ve ahvâlde emr u fermân veli-nî'met-i bi-minnetimiz hâzret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. Fi 24 Teşrin-i sani sene 1310. Abd-i memlûkları (mühür): Abdülhak Hamid (BOA, Y. PRK.EŞA. 20/91).

Sonuç

Türk Edebiyatında mümtaz bir yere sahip olan Abdülhak Hamid hakkında daha önce pek çok çalışma

yapılmış olmasına rağmen bu tezkiresi gözlerden kaçmıştır. Tezkirede dile getirilen öneriler, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'de yürütmesi gereken diplomatik stratejilere yönelik somut çözüm yolları sunmaktadır. Özellikle Ermeni propagandalarının uluslararası kamuoyundaki etkisini sınırlamak amacıyla basın üzerindeki etkinin artırılması, hükümet yetkilileriyle doğrudan temas kurulması ve ruhban sınıfı ile Ermeni komiteleri arasındaki bağların çözülmesi yönündeki öneriler, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde geliştirmesi gereken politikaları yansıtmaktadır. Bununla birlikte, Hamid'in Londra Sefiri Rüstem Paşa ile yaşadığı gerilim, Osmanlı bürokrasisi içindeki dengelerin nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Hamid'in Rüstem Paşa'yı eleştirmesi ve onun görevinde etkin olamadığını ileri sürmesi, Osmanlı yönetimi içindeki bürokratik güç mücadelelerine bir örnek teşkil etmektedir.

Osmanlı yönetiminin bu güç mücadelesinde pragmatik ve dengeli bir politika izlediği savunulabilir. Bu iki memuru arasındaki gerilimde bir taraftan kendini kanıtlamış güvenilir bir diplomat olarak gördüğü Rüstem Paşa'nın tecrübesinden son anına kadar faydalanmayı tercih eden Osmanlı hükümeti, bir taraftan da önemli bir şair ve aydın olan Abdülhak Hamid'i bir kaç kez görevinden azletmesine rağmen maaşsız bırakmamış ve çok geçmeden yeni görevlere atayarak itibarını iade etmek suretiyle devlete sadâkatle hizmet etmesini sağlamaya çalışmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in ve Bâbüalî'nin bu süreçte izlediği pragmatik ve dengeli yaklaşım, devletin çıkarlarını koruma amacını güderken aynı zamanda bürokratik uyumu sağlama çabasının bir yansıması olarak görülebilir. Osmanlı Devleti'nin hem uluslararası kamuoyuna yönelik algı yönetimi hem de iç bürokrasideki dengeleri gözeterek diplomatik hamlelerini yönlendirmesi, devletin krizleri yönetme biçimini anlamak açısından dikkatle incelenmelidir.

Sonuç olarak, Abdülhak Hamid'in bu tezkiresi, Osmanlı Devleti'nin Ermeni meselesi bağlamında uluslararası kamuoyu karşısında yürüttüğü diplomatik mücadeleyi ve iç bürokraside yaşanan anlaşmazlıkları ortaya koyan kıymetli bir tarihsel belge olarak değerlendirilebilir. Bu tür belgeler Osmanlı devlet sisteminin dış politika oluşturma süreçlerini, bürokratların karar alma mekanizmalarını ve uluslararası kamuoyundaki algı yönetimini daha detaylı bir şekilde ortaya koyabilir. Özellikle büyükelçilik yazışmaları, devlet arşivleri ve dönem gazeteleri gibi kaynaklar incelenerek Osmanlı Devleti'nin diplomatik refleksleri daha kapsamlı bir şekilde analiz edilebilir. Bu çalışmaya benzer nitelikteki çalışmalar, dönemin Osmanlı bürokrasisinin iç dengelerinin, siyasi rekabetlerinin ve yönetim anlayışının anlaşılmasına katkı sağlayarak tarihsel perspektifi zenginleştirebilir.

Etik Komite Onayı: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- BOA. Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. 3). 425/9.
- BOA. Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS). 55/1.
- BOA. İrade Hariciye (İ. HR). 299/18953-1; 310/19792-1.
- BOA. Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA). 17/80; 20/91; 11/80; 20/48; 20/91.
- BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y. EE). 14/50; 78/84-1.
- BOA. Yıldız Hususi Maruzat (Y. A. HUS). 323/52:3.
- BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV). 105/1.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akıncı, G. (1954). Abdülhak Hâmid Tarhan, Hayatı, Eserleri ve Sanatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akpınar, M. (2021). "Rüstem Paşa'nın Londra Elçiliği (1885-1895)". Tarih İncelemeleri Dergisi, 36 (2), 387-420.
- Bilgegil, K. (1966-1969). "Abdülhak Hâmid'in Bilinmeyen Bir Manzumesi". Türk Kültürü Araştırmaları, 3 (6), 253-268.
- Birecikli, İ. B. (2016). "Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner: Frederick Davis Greene ve Ermeni Meselesi". Ermeni Araştırmaları, (5), 137-174.
- Develioğlu, F. (2013). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doğan, H. (2000). Sason Ermeni İsyanları. [Doktora Tezi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Niğde.
- Enginün, İ. (1988). "Abdülhak Hâmid Tarhan". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (1), 207-210.
- Enginün, İ. (1991). Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları 1. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Eser, F. (2015). Ermeni Örgütleri ve Faaliyetleri. Ankara: Yason Yayınları.
- Karaca, T. N. (2011). Büyük Oyun. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karaca, T. N. (2014). "İngiltere ve Ermeni Sorununun Enternasyonalize Edilmesi". Yeni Türkiye, (60), 1-31.
- Karacakaya, R. (2001). Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923). İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.
- Karayumak, Ö. (2007). Ermeniler Ermeni İsyanları Ermeni Katliamları: Emperyalizm Bataklığında Büyütülen Bir Toplum. Ankara: Vadi Yayınları.
- Küçük, C. (1986). Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Kütükoğlu, M. (1998). Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- McCarthy, J. (Ocak-Şubat 2001). "I. Dünya savaşında İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu". Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, (37), 474-483.
- Norman, C. B. (1993). Ermeniler'in Maskesi Düşüyor. (ed. Yavuz Ercan). Ankara: A. Ü. OTAM. Yayını.
- Safi, İ. (2004). Arşiv Belgelerine Göre Abdülhak Hâmid Tarhan. [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Tarhan, A. H. (1994). Abdülhak Hâmid'in Hatıraları. (ed. İnci Enginün). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tarhan, A. H. (1995). Mektuplar-II. (ed. İnci Enginün). İstanbul: Dergah Yayınları.

